
Ариадна Воронова
(Православни Свето-Тихоновски универзитет, Москва)

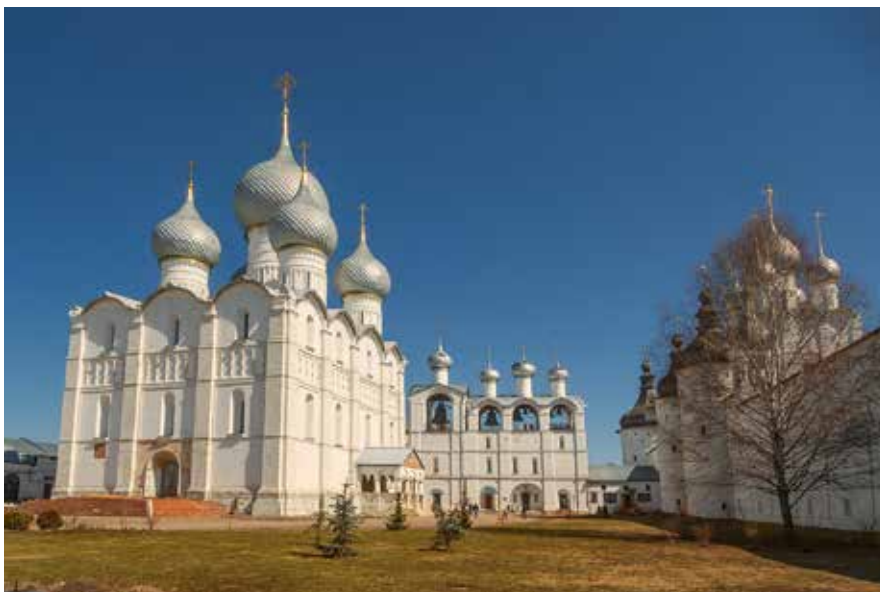
„КАО ЈЕДАН КАМЕН“: ПЕТОКУПОЛНИ УЗОР У РУСКОЈ АРХИТЕКТУРИ XVI ВЕКА И СРПСКЕ ПАРАЛЕЛЕ

Анстракт: Петокуполна црква у руској архитектури у XVI веку почела је да се сматра каноном како би утицала на формирање традиционалног типа петокуполне катедралне цркве у Русији. По узору на Успенске и Архангелске катедрале Московског Кремља, подигнуте су многе петокуполне цркве широм Русије, у регионима најближим Москви и на Руском Северу. Градске катедрале, манастирске католици и приватне задужбине подигнуте су у Ростову Великом, Дмитрову, Можайску, Мурому, Костроми, Великом Новгороду, Вологди, Каргопољу, Казању, на Соловетским острвима и другим местима. Сличне појаве дешавале су се и у српској средњовековној архитектури: саграђене по неком угледу цркве касније су и сами постали узор многим српским задужбинама. Спој византијских и ренесансних обележја у руској архитектури XVI века и исконски положај Србије између Истока и Запада поново је показују заједништво типологије црквеног неимарства у историјском контексту наших држава.

Кључне речи: петокуполна црква, руска архитектура XVI века, ренесансна обележја у српској и руској архитектури.

Петокуполна црква у руској архитектури, из историјских разлога, у XVI веку почела је да се сматра каноном како би утицала на формирање традиционалног типа петокуполне катедралне цркве у Русији. У земљама византијске екумене порекло петокуполног храма води порекло од два цариградска храма из IX века, познатих само из писаних извора: Неа Еклесиа, тј. Нова црква у царској палати, и црква Богоматере Фароске. Мале куполе на угловима зграде први пут су познате у северној цркви манастира Липса у Цариграду (907); још две ране петокуполне цркве у западној Европи – Католика ди Стилио и Сан Марко ди Росано (IX-X век) налазе се у Калабрији (Јужна Италија), односно у зони утицаја Византије.¹

¹ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent*, Yale University Press, New Haven and London 2010, 272-275, 339-340. В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*. Београд 1986, 248-250. Редак пример је

Сл. 1 Ростов Велики, Успенска катедрала, 1508-1512.

Сл. 1 Ростов Великий, Успенский собор, 1508-1512.

Прве руске цркве наследиле су систем Византијске вишекуполне цркве. Мноштво купола је пружио могућност да се осветле просторни компартименти на галеријама. Тамо су могле да се налазе школе за децу племства, скрипториум, библиотека, ризница, архива, одаје митрополита и кнеза. У западним компартиментима на галерејима су могле бити капеле као у католикону светогорске Велике Лавре из X века². Према изворима, Кијевска Десетинска црква (996) имала је двадесет пет купола³, Софија Кијевска (1043) тринаест купола, пет купола Софија Новгородска (1050), не рачунајући куполу над нартексом, а у Полоцкој Софији (1050) било их је седам.

У Византији се стабилан тип петокуполних цркава са малим куполама на угловима развио тек после дугог прекида, већ у XII-XIII петокуполна црква Св. Андреја у Перистерии (871), где су куполе распоређене у облику крста.

² И.Ф. Тоцкая, *К истории Десятинной церкви в Киеве*, СФИА. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча, Москва 2006, 443-454. А.И. Комеч, *Архитектура конца X – середины XI века*, История русского искусства, т. 1, Искусство Киевской Руси IX – первая четверть XII века (отв. ред. Комеч А.И.), Москва 2007, 125-126.

³ Тлоцрт на нивоу јарака темеља омогућава различито тумачење архитектонског типа Десетинске цркве, али то су варијанте крстасто-куполне цркве типа уписаног крста. Д.Д. Ђлшин, *Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы*, Труды Государственного Эрмитажа LIII. Архитектура Византии и Древней Руси IX-XII веков. Материалы международного семинара 17-21 ноября 2009 года, Санкт-Петербург 2010, 349-360.

Сл. 2 Дмитров, Успенска катедрала, 1512.

Сл. 2 Дмитров, Успенский собор, 1512.

веку: Панагија Космосотира у Ферима (око 1150), Свети Пантелејмон у Нерезима (1164) и веома слична њој Пантанаса у Херуману на полуострву Мани (Пелопонез), Паригоритиса у Арти (1289) и неке цркве у Мистри из краја XIII века (Одигитрија, Пантанаса, Св. Димитриј), а почетком XIV века чувене солунске цркве Светих Апостола и Свете Катерине⁴.

У руској архитектури дошло је до великог прекида у градњи петокуполних храмова: од краја XI века цркве постају претежно једнокуполне, а тек у XII веку се накратко враћа петокуполни тип – катедрала Светог Николе на Кнежевом двору Великог Новгорода (1136) и касније Успенска катедрала у Владимиру (1189) поново су добили облик са пет купола. Ова катедрала је одиграла одлучујућу улогу у ширењу овог типа у руској архитектури, али много касније, тек у другој половини XV века, после дугог периода заборављања. Оживљавање петокуполног храма у Русији је повезано са радом италијанских архитеката у Москви: прво, Аристотела Фјораванти, који по упутствима цара Ивана III, послан у Владимир да изучи Успенску катедралу да би била узор за нову Успенску катедралу у Московском Кремљу (1475-1479). Будући изузетна целина са пет купола –

⁴ S. Ćurđić, исто дело, 408-410, 427, 550-554, 569-570, 586-587.

Сл. 3 Старица, Успенски манастир, Успенски католикон, 1530.

Сл. 3 Старица, Успенский монастырь, Успенский собор 1530.

Сл. 4 Можайск, Лужетский Ферапонтов манастир, католикон Рођења Богородице, 1547.

Сл. 4 Можайск, Лужецкий Ферапонтов монастырь, собор Рождества Богородицы, 1547.

„као један камен“, према прегледима хроника савременика, постала је узор за катедрале многих руских градова⁵. Следећа катедрала италијанских мајстора у Московском Кремљу била је Архангелска катедрала (1505-1508.), гробница московских кнежева и царева, коју је изградио архитекта Алевиз Нови Фрјазин. Ово је храм са пет купола у облику крста са традиционалним планом, ипак употреба ордера у декорацији фасада била је нова. Евидентни су мотиви архитектуре италијанске ренесансе, попут пиластара са биљним капителима, „шкољке“ у закомарама и вишепрофилним карнизима⁶. Петокуполне цркве су касније грађене по угледу на ова два главна модела, почеле су да доминирају у манастирској и градској градњи широм Русије. Појављују се и у приватним задужбинама достојанственика.

⁵ *История русской архитектуры*, 89-91. Н. Воронин, *Зодчество Северо-Восточной Руси XII – XV веков*, Т. I, Москва 1961, 374.

⁶ С.С. Подъяпольский, *К вопросу о своеобразии архитектуры московского Успенского собора*, Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования. Под ред. Э.С. Смирновой. Москва 1985, 27, 29, 34. И.Л. Бусева-Давыдова, *Храмы Московского Кремля: святыни и древности*. Москва 1997, 95-98. А. Воронова, *Карактеристике архитектуре Московске Кнежевине XV века и сличне појаве у српској култури истог периода*, Ниш и Византија XX, Ниш 2022, 271-289.

Сл. 5 Муром, Спасо-Преображенски манастир, Преображенски католикон, 1552.

Сл. 5 Муром, собор Спасо-Преображенского монастыря, 1552.

У целини, XVI век је постао време сакупљања духовног блага Свете Русије, формирања јединства Руске земље. Већи део овог века Руску Цркву је предводио изузетни Владика – свети Макарије, митрополит Московски (+1563). На два Црквена Сабора које је сазвао 1547. и 1549. године прослављени су многи руски светитељи. Још један Црквени сабор који је сазвао Свети Макарије 1551. године, назван Стоглави, био је посвећен исправљању разних недостатака у животу руског друштва. Поред тога, свети Макарије сакупља писано духовно наслеђе, у руској књижевности и култури настаје почетак црквеног штампарства. Важна фаза у развоју државне идеје у Русији била је крунисање московског кнеза Ивана IV Грозног царском круном 1547. године – први пут у руској историји. Постављени су нови семантички акценти везани за новонастале идеје о лику побожног краља, доктрини о божанском пореклу моћи и харизматичном наслеђу⁷.

У XVI веку Западна Европа је открила да се на источној ивици континента изненада појавила нова огромна држава, која се управо, сама, без

⁷ Архимандрит Макарий (Веретенников), *Московский митрополит Макарий – создатель Святой Руси*, Теория «Москва – Третий Рим» в словесных и визуальных образах. Легенды и реальность (Коллективная монография), Москва 2022, 128-148. Баталов А.Л. *Облик царских резиденций в XVI веке в эпоху Ивана Грозного*, иста монографија, 119.

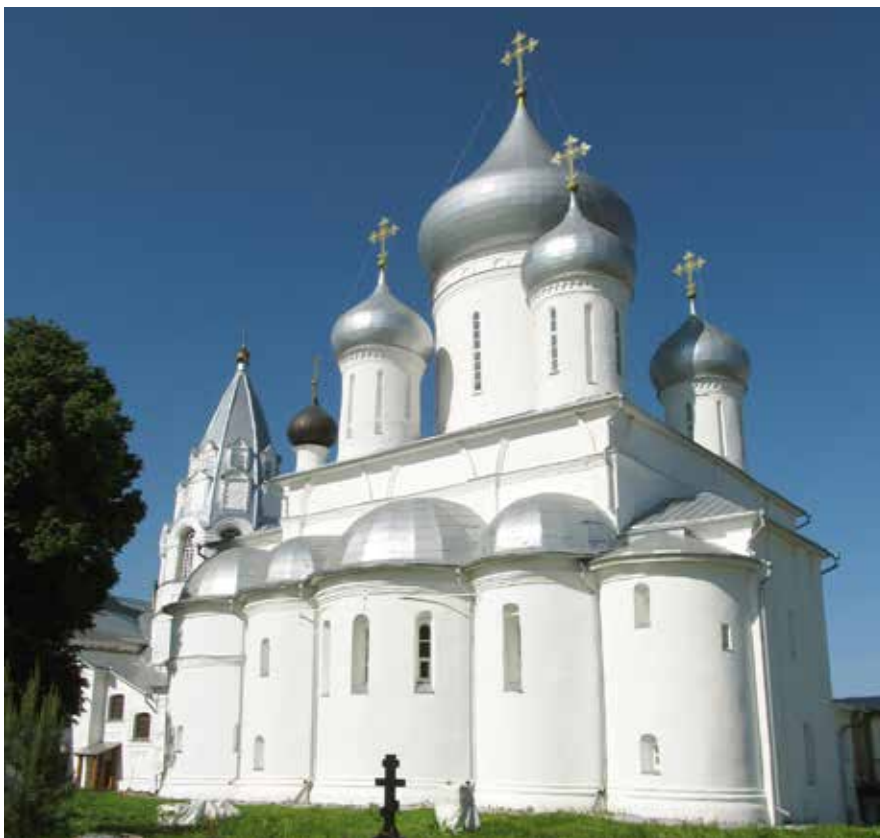

Сл. 6 Микулино, храм Архангела Михаила, 1559.

Сл. 6 Микулино городище, храм Архангела Михаила, 1559.

икакве помоћи и подршке са стране, изборила са Златном Хордом, која је држала све њене суседи у страху више од 200 година⁸. У част освајања Казанског каната 1552. године, у Москви на Црвеном тргу је подигнут храм-споменик Покрова на рову, чије су многе куполе допринеле формирању концепта „Москва златоглава“, а његова Јерусалимска симболика дала је подстицај читавој руској архитектури да се оријентише на универзалне моделе. У том контексту, XVI век обележава процват руског петокуполног стила цркава, и то није случајно. Успенска катедрала у Москви, који је постала прототип за многе руске цркве, у то време постаје посебно значајан у систему симбола Руске државе и Цркве. У другој половини XV и првој трећини XVI века конституисан је њен положај као катедралне цркве руске митрополије. Москва је успостављена као нови канонски центар, а управо од тог времена датира изградња реплика кремаљских катедрала у многим руским градовима. Штавише, већина њих је посвећена

⁸ В.Л. Егоров, *Смоленск в средневековой истории России*, Новодевичий монастырь в русской культуре. Материалы научной конференции 1995 г., Труды Государственного Исторического музея, выпуск 99, Москва 1998, 8.

Сл. 7 Переслављ, Никитски манастир, Никитски католикон, 1560-1564.

Сл. 7 Переслављ, Никитский манастир, Никитский собор, 1560-1564.

Успењу Богородице, што је повезано са градско-заштитничком семантиком: поштовање Богородичине риза као паладијума, вишеструко је спашавала православно градо од разних непријатељских инвазија⁹.

Нешто више од половине свих петокуполних цркава XVI века јавља се у регионима најближим Москви. Прва од њих била је Успенска катедрала Ростова Великог (1508-1512), обновљена технологијом опеке након уништења претходне катедрале од белог камена из XII века (сл. 1). Архитектура је веома слична истоименој катедрали у московском Кремљу и уско је повезана са традицијама Владимирско-Суздаљске архитектуре. Фасаде петокуполног храма су монументалним пиластрима подељене на три и четири дела, која се завршавају кобиличастим закомарама. Уски прозори су смештени у два нивоа, између њих у средини висине налази се појас аркада, који даје грациозност и лакоћу монументалне структуре.

⁹ А.Л. Баталов, *О традицији строителства Успенских храмов в Московској Руси XVI века*, Тезиси доклада конференцији «Русское искусство позднего средневековья – XVI век», Москва 12-14 января 2000 года, 43.

Сл. 8 Кострома, Богојављенски Анастасин манастир, Богојављенски католикон, 1559-1565.

Сл. 8 Кострома, Богоявленский Анастасий монастырь, Богоявленский собор, 1559-1565.

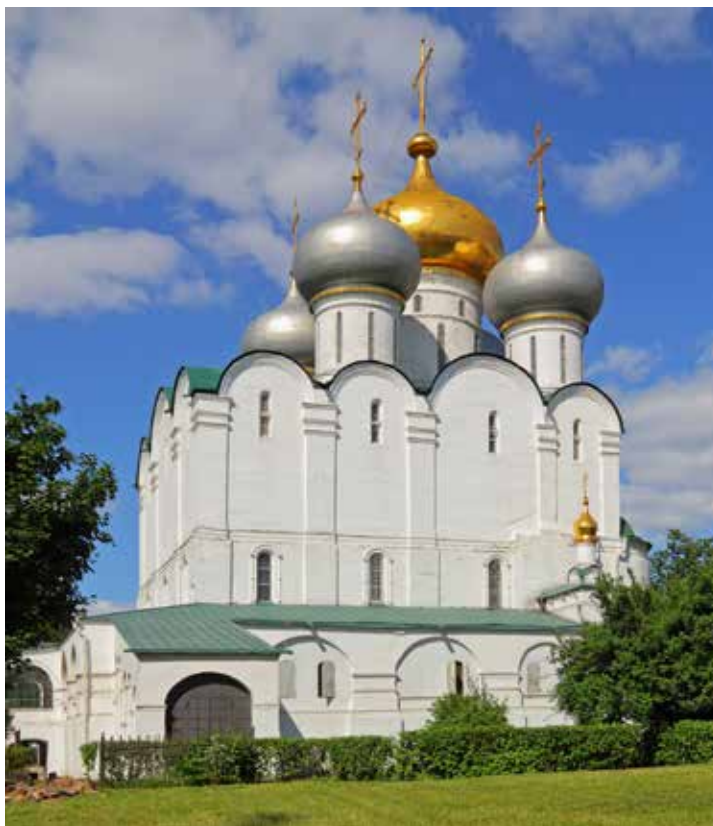
Овај појас већ показује утицај московске архитектонске школе. Куполе се налазе на тамбурима са прозорима, такође украшеним аркатурама и хоризонталним панелима¹⁰.

Готово истовремено са Ростовском Успенском катедралом, у Дмитрову је подигнута Успенска катедрала (1520-те), чију архитектуру обележава снажан утицај облика московске Архангелске катедрале, подигнуте по налогу Ивана III, оца дмитровског кнеза (сл. 2). Међутим, распон италијанизирајућих елемената дмитровске катедрале је много шири од скупа који би се могао узети у Архангелској катедрали: обе цркве користе исте, али различито тумачене ренесансне елементе. Успенска катедрала у Дмитрову се показала строжијом и монументалнијом од свог прототипа. Највероватнији аутор би могао бити италијански архитекта који би се могао самостално окренути искуству Ренесансе и на свој начин изразити сопствено ренесансно искуство на руском тлу. Петокуполни четворостубни крстополни храм на високом подруму био је окружен наткривеном лучном галеријом у два нивоа. Утицај архитектуре Архангелске катедрале исказан је у начинима обраде зидова панелима,

¹⁰ В. Вахрина, *Успенский собор Ростова Великого*, Москва 2012, 28-32. А.Г. Мельник, *Новые данные об Успенском соборе Ростова Великого*, Реставрация и архитектурная археология. Новые материалы и исследования, Москва 1991, 125-135.

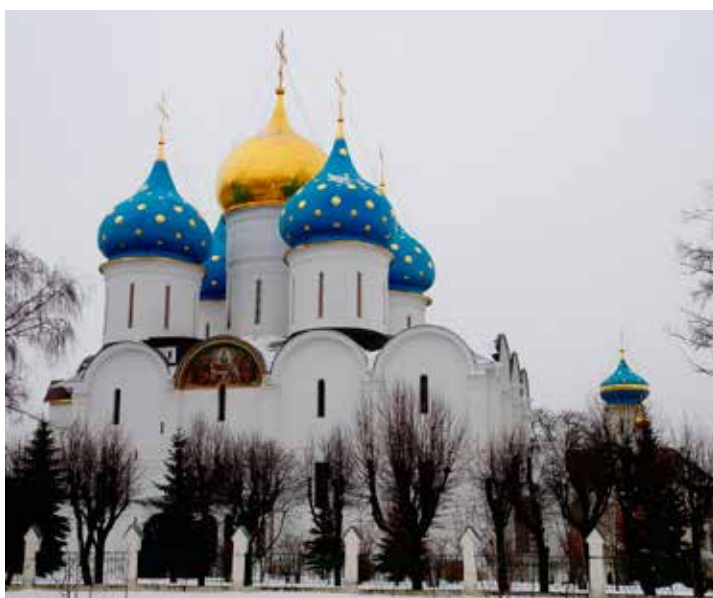
Сл. 9 Москва,
Новодевичиј
манастир,
Смоленски
католикон,
1550-те.

Сл. 9
Новодевичий
монастырь,
Смоленский
собор, 1550-е.

Сл. 10
Тројице-
Сергијева
лавра,
Успенски
католикон,
1585.

Сл. 10
Троице-
Сергиева лав-
ра, Успенский
собор, 1585.

Сл. 11 Боровск, Пафнутјев-Боровски манастир, католикон Рођења Богородице, 1586.
Сл. 11 Боровск, Пафнутъев-Боровский монастырь, собор Рождества Богородицы, 1586.

Сл. 12 Троицки Болдин манастир, католикон Свете Тројице, 1590-те.
Сл. 12 Троицкий Болдин монастырь, Троицкий собор, 1590-е.

Сл. 13 Вязьма, црква Преображења Спасовог (првобитно Свете Тројице), крај XVI века.

Сл. 13 Церковь Спаса Преображения (первоначально Живоначальной Троицы) в Вязьмах, конец XVI века.

у присуству троделне антаблатуре у основи закомара, који су испуњени групама лукарних прозора. Карактеристике храма укључују касетирани облик апсида споља¹¹.

У првој половини XVI века у крајевима близу Москве појавило се још неколико петокуполних цркава. У Тројицком Макаријевом манастиру града Каљазина 1523. године уместо дрвене цркве подигнут је петокуполни католикон. У граду Старици католикон Успења Пресвете Богородице Успенског манастира (сл. 3) подигао је кнез Андреј Старицки 1530. године од белог камена са пет великих купола украшених кокошницима. Поред тога, реконструисана је катедрала Рођења Богородице у Суздаљу: 1528. године, епископ суздаљски Генадиј добио је дозволу од великог кнеза Василија III, оца Ивана Грозног, да обнови катедралну цркву. Као резул-

¹¹ А.В. Яганов, Е.И. Рузаева, *Успенский собор в Дмитрове*, Москва 2003, 137-158. С.П. Хохлова, *Успенский собор города Дмитрова (к вопросу об итальянских влияниях в древнерусской архитектуре первой трети XVI века)*, Архитектурное наследие, № 50, Москва 2009, 137-158. Е.И. Рузаева, *Новые материалы об Успенском соборе в Дмитрове*, Московская Русь. Проблемы археологии и истории архитектуры. К 60-летию Леонида Андреевича Беляева, Москва 2008, 271-278. Е.Н. Подъяпольская, *Памятники архитектуры московской области*, выпуск 1, Москва 1998, 123.

Сл. 14 Велики Новгород, Хутински манастир, Спасо-Преображенски католикон, 1515.

Сл. 14 Великий Новгород, Хутынский монастырь, Спасо-Преображенский собор, 1515.

тат тога, стари зидови су демонтирани до аркатурног појаса и замењени зидовима од цигле. Бивша трокуполна катедрала је добила петокуполни завршетак, њен доњи део датира из XIII века, а горњи део из XVI века.¹² Католикон Рођења Богородице Лужетског Ферапонтовог манастира у Можайску (1550-те) је петокуполна црква са четири стуба подигнута на високи подијум (сл. 4). Његови западни стубови су заобљени до пуне висине, што може изазвати асоцијације на стубове московске Успенске катедрале у Кремљу. Међутим, слични округли стубови познати су и у новгородској архитектури. У целини, католикон је изграђен у облицима карактеристичним за доба Ивана Грозног. Првобитно је био окружен галеријама у два нивоа, које су касније демонтиране¹³.

¹² *История русской архитектуры*, 145. О.Д. Балдина, *От Валдая до Старицы*, Москва 1968, 88-92. А. Воронова, «И постави кнез цркву свету»: заједничке карактеристике архитектуре руских и српских задужбина у XIII веку, Ниш и Византија XVIII, Ниш 2020, 320.

¹³ А.Л. Баталов, *О времени создания собора Рождества Богородицы Лужецко-*

Сл. 15 Велики Новгород, црква Светих Бориса и Глеба у Плотникама, 1536.

Сл. 15 Великий Новгород, црковь Бориса и Глеба в Плотниках, 1536.

Средином XVI века, након успешног похода Ивана IV Грозног на Казань, у Мурому је по наређењу цара подигнуто неколико камених цркава, укључујући и главни Преображенски католикон Преображенског манастира (1554) (сл. 5). У његовој архитектури снажно се осећа жива традиција петокуполних катедрала, која потиче из Успенске катедрале Московског Кремља. Вероватно су га обликовали ростовски мајстори. Посебност архитектуре католикона је разлика у распону источних и западних тамбура (ови други имају мањи волумен). Овај градитељски систем био је распрострањен у руској архитектури средином XVI века и вероватно је први пут коришћен приликом изградње Успенског католикона у Владимиру¹⁴.

го манастиря в Можайске, Искусство христианского мира № 9, Москва 2005, 99-112. *Православные монастыри. Путешествие по святым местам. Можайский Лужецкий Ферапонтов монастырь. № 21, 2009 г.* [http:// sobory.ru](http://sobory.ru). Е.Н. Подъяпольская, А.А. Разумовская, Г.К. Смирнов, *Памятники архитектуры московской области*, выпуск 3, Москва 1999, 245-246.

¹⁴ В.Я. Чернышев, *Муромский в честь Преображения Господня мужской мо-*

Сл. 16 Велики Новгород, Духов манастир, црква Свете Тројице, 1557.

Сл. 16 Великий Новгород, Духов манастирь, Троицкая церковь, 1557.

До средине XVI века архитектура у земљама горњег тока Волге коначно је постала саставни део сверуске стилистике, изгубивши видљив однос са регионалном архитектуром прошлих векова. Главни тренд прве

настырь, Православная энциклопедия, Москва 2017, том XLVII. [http:// pravenc.ru](http://pravenc.ru).
А.Г. Мельник, *Собор муромского Спасского монастыря*, Сообщения Ростовского музея, выпуск 6, Ростов 1994, 164-185.

Сл. 17 Тихвин, Богородични манастир, Успенски католикон, 1507-1515.

Сл. 17 Тихвин, Богородичный монастырь, Успенский собор, 1507-1515.

фазе овог процеса може се назвати оријентацијом на стварање прилично великих петокуполних структура. Завршетак ових храмова са пет купола вероватно више није био доказ свесне жеље наручиоца да се облик завршетка приближи петокуполној структури московских катедрала. Овакав карактер „врха“ у овој епохи постаје скоро обавезан, па чак и уобичајен за новонастале градске катедрале и манастирске католиконе. Појасеви венаца неких грађевина овог периода остају подсетник на некадашњи утицај ордерске декорације московских зграда на провинцијску архитектуру.

Пример једне од тих задужбина је црква Архангела Михаила у насељу Микулино (1559), подигнута поводом смрти војводе цара Ивана

Сл. 18 Каргополь, катедрала Рођења Христовог, 1562.

Сл. 18 Каргополь, собор Рождества Христова, 1562.

Грозног, кнеза Семјона Ивановича Микулинског (*сл. 6*). Четворостубни петокуполни храм крстокуполног типа зидан је опеком¹⁵. Задужбине би могли бити и цркве на приватном поседу и манастири: на територији Никитског манастира у граду Переслављу, на месту старе камене Никитске цркве (посвећене ранохришћанском мученику), 1528. године, по наређењу великог кнеза московског Василија III изграђен је камени Никитски католикон (*сл. 7*). Процват манастира почео је у доба сина Василија III – цара Ивана Грозног, који је манастир припремио као резервну тврђаву у случају да Александровска Слобода престане да буде поуздано утврђење. У 1560-1564, по наређењу цара, подигнута је нова зграда католикона – петокуполни храм (стара зграда из времена Василија III постала је јужна капела у част Никите Столпника)¹⁶. Сличан случај представља Богојављенски католикон Богојављенског Анастасиновог манастира у Костроми (1559-1565), петокуполна грађевина са троделном олтарском апсидом (*сл. 8*). Често су се манастирски католици градили на високом подруму, што им је давало монументалност. Такав је био нови католикон Зачећа Богородице Висоцког манастира у Серпухову (првобитна катедрала из XIV века је

¹⁵ А.М. Салимов, *Средневековая архитектура Твери и прилежащих земель в XII–XVI века*, Асадеміа. Архитектура и строительство № 4, Москва 2016, 12-19. Е.Н. Подъяпольская, А.А. Разумовская, Г.К. Смирнов, *Памятники архитектуры московской области*, выпуск 3, Москва 1999, 197-198.

¹⁶ *Переславский Никитский мужской монастырь и его небесные покровители*, Москва 2011, 48-55.

Сл. 19 Вологда, Софијска катедрала, 1568-1670.

Сл. 19 Вологда, Софијски собор, 1568-1670.

Сл. 20 Вологда, Прилуцки манастир, Спаски католикон, 1537-1542.

Сл. 20 Вологда, Прилуцки манастирь, Спаски собор, 1537-1542.

страдала током инвазије кримског кана Девлет-Гиреја и била је демонтирана). До средине XVI века на истом месту је подигнут католикон од опеке, који у својим главним облицима чува карактер архитектуре XIV века. Двосветли волумен петоглавог крстокуполног четворостубног храма постављен је на високом подруму чији је зидани темељ узет од некадашњег храма. Католикон је са три стране окружен наткривеном обилазном галеријом у два нивоа. Јединствена карактеристика је троделна касетирана апсида са уским прозорима. Фасаде су подељене пиластрима на три дела и завршене низом закомара¹⁷.

Смоленски католикон московског Новодевичијег манастира (1550-их) изграђен је по угледу на Успенску катедралу у Кремљу (*сл. 9*). Не само његова шестостубна структура, већ, пре свега, низ препознатљивих композиционих начина и декоративних мотива омогућавају да се говори о свесној оријентацији према овом моделу. У уређењу унутрашњег простора користи се један од принципа ентеријера Успенске катедрале Кремља, који је дао утисак сале: простор наоса је прекривен „спојеним“, односно нераздвојеним један од другог крстастим сводовима са потпорним луковима. Као у Успенској катедрали, сводови централног и бочног брода су подигнути на исту висину. Изузетно је важно пројектовање католикона као вишеолтарске цркве (познато је шест олтара катедрале), слично као придворна Благовештенска катедрала у Московском Кремљу након изградње више капела у њој (око 1564. године). Претпостављало се да ће Смоленски католикон као заветни храм обухватати олтаре посвећене оним празницима или свецима, у дане којима се обележавају битке или други догађаји у вези са заветом, као и уз лично покровитељство ктитора – великог кнеза Василија III и заузимање Смоленска 1. августа 1514. године¹⁸.

Величанствени петокуполни Успенски католикон Тројице-Сергијеве лавре (1559-1585) основан је по налогу цара Ивана IV Грозног у самом центру манастира, а оснивању храма је присуствовао и сам владар са својом породицом (*сл. 10*). Ова грађевина је постала наставак традиције подизања главних катедрала древних руских градова (у Ростову, Суздаљу, Владимиру, Москви) у част Успења Пресвете Богородице. Узор за нови католикон главног манастира Русије била је Успенска катедрала Московског Кремља. Манастирски католикон понавља општу композицију петокуполне и петоапсидне цркве, по величини превазилази престонички узор. За разлику од белокамене московске катедрале, манастирски католикон је

¹⁷ *Высоцкий Серпуховской в честь Зачатия Пресвятой Богородицы мужской монастырь*. [http:// pravenc.ru](http://pravenc.ru)

¹⁸ А.Л. Баталов, *К полемике о времени строительства собора Новодевичьего монастыря*, Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции, Москва 2005, 611-618. Ю.П. Мосунов, Г.С. Евдокимов, *Смоленский собор Новодевичьего монастыря. Архитектурно-археологические исследования 2013 года*, Образ христианского храма. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь юбилея А.Л. Баталова, Москва 2015, 282-288, 304. В.В. Кавельмахер, *Когда мог быть построен собор Смоленской Одигитрии Новодевичьего монастыря? Новодевичий монастырь в русской культуре*. Материалы научной конференции 1995 г. Труды Государственного Исторического музея, выпуск 99, Москва 1998, 154-179.

зидан од опеке, а његов кубични волумен са ниским апсидама крунише пет уско распоређених купола. Снажни пиластри која подржавају полукружне закомаре доста далеко вире из равни зида и подсећају на масивне контрафоре. Карактеристична декорација глатких зидова католикона је аркатурно-стубни појас, типичан за Владимирско-Суздаљску архитектуру и поново коришћен као декоративни начин приликом изградње Успенске катедрале Московског Кремља. Масивност конструкција и једноставнији нацрт детаља издвајају манастирски католикон од престоничке катедрале, који је саградио италијански архитекта Аристотел Фјораванти. Ентеријер Успенског католикона задивљује својим величанственим простором и богатством светлости. Шест масивних пилона подржавају високо постављене крстасте сводове са пет високих тамбура, чији прозорски отвори емитују снажан светлосни ток. Градитељи манастирске цркве нису репродуковали облик цилиндричних стубова по узору на московску катедру, већ су се вратили традиционалним руским ослонцима – пилонима правоугаоног пресека. Централни бродови и одговарајући фасадни зидови су урађени шири од осталих, без понављања правилних облика кремљанске катедрале. Иза иконостаса се налазе галерије у три нивоа, налик на галерије Успенске катедрале Московског Кремља¹⁹. За каснију архитектуру многих манастирских католикона друге половине XVI – XVII века, сам Успенски католикон Тројице-Сергијеве лавре служио је као модел (на пример, за Успенски католикон Кирило-Белозерског манастира)²⁰.

Архитектонска одлика овог периода, у поређењу са претходним, јесте секундарно позивање на моделе у контексту делимичног прилагођавања сопственој традицији њихових облика из искуства раних реплика које су већ уврштене у национални језик црквене архитектуре. Дакле, нови програмски апели достижу квалитативно нови системски ниво цитирања, чији се степен перцепције и савладаности повећава до краја века²¹. Као што је познато, сличне појаве дешавале су се и у српској средњовековној архитектури: Жички католикон, саграђен по угледу на Студеницу, касније је и сам постао узор многим српским задужбинама, пошто су они, заузврат, (у целини или у појединачним цртама) били репродуковани у наредним црквама²².

Као и у владајућој династији „светородној лози Немањића“ у Србији, која је створила многе своје манастире и цркве широм државе, представници руске владарске династије Рјуриковића били су главни покровитељи у изградњи цркава. Њен последњи представник био је син Ивана Грозног,

¹⁹ В.П. Выголов, Е.Н. Подъяпольская, А.А. Разумовская, Ф.В. Разумовский, Г.К. Смирнов, И.В. Яковлев *Памятники архитектуры Московской области*, выпуск 2, Москва 1999, 47-48.

²⁰ С.С. Подъяпольский, *Каменное зодчество Кирилло-Белозерского монастыря в его отношении к строительству Троице-Сергиева монастыря*, Древнерусское искусство. Художественные памятники Севера, Москва 1989, 312-314, 318-319.

²¹ *Архитектура русского православного храма*, Под общей редакцией А.С. Щенкова, Москва 2013, 165.

²² АА. Воронова, *На границе Востока и Запада: Средневековая архитектура Сербии, Далмации и Истрии*, Москва 2015, 124-127.

цар Фјодор (1584-1598), који је за кратко време своје владавине успео да сагради неколико великих цркава. Пре свега, обновљени је петокуполни Вазнесенски католикон манастира Вазнесења Господњег у Московском Кремљу (1587-1588, претходни католикон 1518-1521), који је своје облике добио од Архангелске катедрале у Кремљу, као великокнежевска задужбина и гробница великих кнегиња. Католикон Рођења Богородице Пафнутјево-Боровског манастира (1580-1590) такође је подигнут вољом цара Фјодора, када је манастир био опасан каменом зидовима и утврђењима; а манастир се претворио у јаку пограничну тврђаву (*сл. 11*). У то време почела је камена градња у Болдином манастиру Свете Тројице, када је изграђен Тројицки католикон (1590-их) са пет купола и друге грађевине (*сл. 12*). Архитектура последња два манастирска католикона репродуковала је многе карактеристике како Вазнесенског католикона, тако и њеног прототипа, Архангелске катедрале у Московском Кремљу. Касније, такав низ грађевина постаје уобичајен и његове поједностављене верзије почињу да се шире, укључујући и изградњу царских задужбина, што показује петокуполна четворостубна крстокуполна црква Преображења Спасовог (првобитно Свете Тројице) у Вјаземима близу Москве (*сл. 13*), подигнута на самом крају XVI века за време цара Бориса Годунова. Постављен је на високом подруму и са три стране је окружен отвореним галеријама. У централном волумену цркве налазе се кутијасти сводови, а бродови су прекривени системом степенстих лукова, којима споља одговарају три реда кокошника. Фасаде рашчлањене пиластрима су сличне Архангелској катедрали Московског Кремља. Тектоника грађевине и префињеност профила, карактеристични за црквену архитектуру XVI века, комбиновани су са симетричном двоолтарском композицијом и декоративношћу, који су развијени у архитектури XVII века²³.

Московска школа је утицала на камено црквено неимарство Руског Севера. Архитектура петокуполних цркава скоро је директно пратила архитектуру епохе Московског царства: тип црквене грађевине, техника зидања, употреба потпорних лукова, орнаменталних појасева, ланца, удубљења, теракотних плочица, низова кокошника изнад закомара, перспективних портала увучених у зид са кобиличастим завршецима. Ове цркве су обично градили локални мајстори (из Новгорода или Пскова), али по престоничким узорима – Успенске и Архангелске катедралама Московског Кремља.

У Великом Новгороду, већ почетком XVI века, појавио се петокуполни храм – Преображенски католикон Хутинског манастира (1515), на месту некадашњег католикона из XII века (*сл. 14*). Прототип је била Успенска катедрала Аристотела Фјоравантија у Московском Кремљу, која је постала симбол сверуске архитектуре. Упркос чињеници да је

²³ А.Л. Баталов, *Московское каменное зодчество конца XVI века. Проблемы художественного мышления эпохи*, Москва 1996, 32-35, 56, 112-113, 230-231, 263-264. А.Л. Баталов, *Особенности «итальянизмов» в московском каменном зодчестве рубежа XVI-XVII веков*, Архитектурное наследство № 34, Москва 1986, 238-245. *Памятники архитектуры Московской области*, Том второй, Под общей редакцией Е.Н. Подъяпольской, Москва 1975, 78.

изглед Преображенског католикона, на први поглед, одржан у московском стилу, овде има и новгородских традиција: за разлику од прототипа, има не пет, већ три апсиде, и све исте величине²⁴. Године 1536. у Великом Новгороду подигнута је још једна петокуполна црква Бориса и Глеба у Плотникама (*сл. 15*), на темељима претходног храма из XIV века, што је предодредило архаичност плана нове храма. Али у целини, архитектонски изглед ове цркве повезан је са новим трендовима у московској архитектури XVI века. О томе сведочи петокуполна конструкција храма, неуобичајена за новгородску архитектуру XII-XV века, и завршетак фасада са декоративним луковима у облику кобилице, у комбинацији са забатним покривачем сваког дела фасаде, као и вишеструко понављани појас петоугаоних равних двостепених ниша на тамбурима и апсиди храма²⁵. У Духовом манастиру Великог Новгорода око 1557. године подигнута је петокуполна Тројицка црква на подруму са трпезаријом (*сл. 16*). Њена архитектура одражава московске архитектонске трендове који су били нови за то време и представља високо уметнички пример архитектуре из средине XVI века²⁶.

Прототип Успенског католикона Богородичног манастира у Тихвину (1507-1515) (*сл. 17*) могла би бити као Успенска катедрала, тако и Архангелска катедрала Московског Кремља²⁷. Али на формирање изгледа овог храма могле су утицати и новгородске цркве XII века: католикон Светог Ђорђа Јурјевског манастира и католикон Христовог Рођења Антонијевог манастира. Можда је аутор креативно преиспитао два «петоглавља» које су му постојале пред очима – «московско», које је и само био оријентисано ка Успенске катедрале у Владимиру, и «новгородско» које представљају катедрала Свете Софије и катедрала Светог Николе на Кнежевом двору. Вероватно је касније сам Тихвински католикон постао неки оријентир за још један северни споменик – катедралу Рођења у великом трговачком граду Каргопољу²⁸. Огромни шестостубни саборни храм Рођења Христовог у Каргопољу (1562) (*сл. 18*) зидан је од белог камена и опеке и подигнут у висок подрум. Његове форме су крајње поједностављене, глатка површина зидова је оскудно украшена, а пет купола су широко распоређени на

²⁴ А. Ранне, *История архитектурного ансамбля Хутынского монастыря*, Москва, журнал «София» № 2, 2002. <http://sophia.orthodoxy.ru>

²⁵ Г.К. Каргер, *Новгород Великий*, Москва 1966, 226-227.

²⁶ П.П. Сойкин, *Свято-Духов Новгородский монастырь в Новгороде*, Православные русские обители: Полное иллюстрированное описание православных русских монастырей в Российской Империи и на Афоне. Санкт-Петербург 1994, 150.

²⁷ Раније се веровало да је Успенски сабор Тихвинског манастира саградио италијански архитекта Фрјазин (Frazini). *Историко-статистическое описание первокласснаго Тихвинскаго Богородицкаго большаго мужскаго монастыря, состоящаго Новгородской епархии в городе Тихвине*, Санкт-Петербург 2004 (Репринтное издание 1888 года), 105-109.

²⁸ М. Буклаева, А. Паевский, Т. Матасова, *Российские древности. Древние памятники России. XVI век. Тихвинский Успенский собор*. <http://russianold>. А.Г. Мельник, *Тихвинский Успенский собор*, Старообрядчество: История, культура, современность. Материалы, Москва 2000, 340-351.

Сл. 21 Солвичегодск, Благовештенска катедрала, 1560-1584.

Сл. 21 Сольвычегодск, црковъ Благовештения Богородицы, 1560-1584.

угловима крова. Постоји претпоставка да су у горњу цркву првобитно водиле дрвене степенице са елегантним тремовима, распоређеним на три стране. У XVII веку је дограђена галерија и трем са белоклесаним каменом²⁹.

У другом познатом граду руског севера – Вологди, по наређењу Ивана Грозног, градила се величествена катедрала Свете Софије (1568-1670) (сл. 19). Очигледно, цар је желео да у својој северној опричинској резиденцији има сличност са Успенском катедралом Московског Кремља.

²⁹ Г.П. Гунн, *Каргополе – Онега*, Москва 1989, 18-20. А.Г. Мельник, *Собор Рождества Христова в Каргополе*, Сообщения Ростовского музея, выпуск 20, Ростов 2014, 146-162. После пожара 1765. године, зидови катедрале, који су попуцали, ојачани су снажним контрафорима.

Сл. 22 Соловетски манастир, Преображенски католикон, 1558-1566.

Сл. 22 Соловецкий монастырь, Преображенский собор, 1558-1566.

Катедрала Свете Софије је правоугаони, шестостубни, петокуполни храм, са снажно истуреним полукруговима три олтарске апсиде. Декор спољних зидова катедрале је прилично скроман, покривач иде по закомарама, чија је таласаста завршна обрада карактеристична за класични руски крстокуполни систем храмовне конструкције. Храм је крунисан са пет масивних купола са прозорима на тамбурама. Систем сводова у Вологодској катедрали потиче још од Успенске катедрале у Москви, где је први пут коришћен систем «спојених» крстастих сводова који се налазе на истом нивоу. Захваљујући томе, унутрашњи простор добија карактеристике сале; стога, строго говорећи, катедрала Свете Софије у Вологди не може се сматрати крстокуполном црквом. Међутим, по спољној декоративној обради, вологодска катедрала Свете Софије је ближа споменицима Новгорода, при томе нема многих архитектонских елемената фасада московске Успенске кате-

Сл. 23 Казань, Благовештенска катедрала Казањског Кремља, 1562.

Сл. 23 Казань, Благовещенский собор Казанского кремля, 1562.

драле. Због одсуства аркатурно-стубног појаса, катедрала Свете Софије подсећа на Успенски католикон у Тихвину. По плану, вологодска катедрала Свете Софије се такође разликује од московске Успенске катедрале: једнаки распон између њених стубова чини мрежу од дванаест идентичних квадрата, док су у катедрале Свете Софије главни бродови проширени на рачун бочних бродова. У катедрале Свете Софије постоје три апсиде, а у Успенске катедрале пет. План катедрале Свете Софије више подсећа на цркве са шест стубова које су му претходиле: ростовска Успенска катедрала, Преображенски католикон Хутинског манастира, новгородска црква Светог мученика Никите и друге. Тако је план катедрале у Вологди формиран у традицији шестостубних петокуполних цркава XVI века³⁰.

³⁰ Г. Бочаров, В. Выголов, *Вологда. Кириллов. Феропонтово. Белозерск*, Москва 1979, 24-26.

Нешто раније, у Прилуцком манастиру код Вологде, већ се појавио петокуполни Спаски католикон (1537-1542) на подруму, окружен галеријама, са три полуобличасте апсиде (*сл. 20*). Централна глава, која има четири закомаре у подножју, снажно се истиче у поређењу са бочним. Динамичан раст маса према центру формира пирамидалну композицију. Архитектура католикона је генерално у складу са традицијама московске архитектуре прве половине XVI века. Главна разлика од других московских зграда овог периода је лаконизам и дискретна обрада фасаде. Горњи делови тамбура куполе имају разноврснији, али типичан декор за северне руске цркве с краја XV – почетка XVI века (слични примери налазе се у Кирило-Белозерском и Ферापонтвом манастирима)³¹.

Још даље од престонице такође подизане су петокуполне цркве, иако је њихова архитектура била удаљенија од московских прототипова. Изградњу Благовештенске катедрале у Солвичегодску (*сл. 21*) започео је 1560. године Аника Строганов, оснивач једне од најпознатијих династија руских трговаца, индустријалаца и филантропа. Након освећења храма 1584. године катедрала је постала задужбина породице Строганов. Издижући се изнад свих других грађевина, монументални камени храм био је симбол величине и значаја породице Строганов. Најсевернији руски петокуполни храм – Преображенски католикон Соловетског манастира (*сл. 22*), који је био дрвени од 1438. године, обновљен је у камену 1558-1566, као и Успенска црква 1552-1557. Оба храма имају строг, готово тврђавски изглед. Дебљина зидова Преображенског католикона достиже пет метара, а његови угаони капеле подсећају на тврђавске куле. Архитектонско решење католикона је јединствено: угаоне куполе су налазе изнад горњих капела, који су постављени на сводове и међусобно повезани пролазима. Претпоставља се да је архитектура католикона оваплотила идеју цара Ивана Грозног о храму са више олтара која је створила катедралу Покрова на рову у Москви³².

У другој половини XVI века, у архитектури петокуполних цркава удаљених од Москве, савладава се и прерађује конструктивни систем престоницких модела, са напуштањем крстокуполног система у корист крстастих сводова, након чега следи варијација овог новог тумачења. Примери су поменуте катедрале Свете Софије у Вологди, Христовог Рођења у Каргопољу и Благовештења Казањског Кремља (1562) (*сл. 23*), која је првобитно репродуковала основу и изглед Успенске катедрале Московског Кремља, наглашавајући нови статус Казања. Прва дрвена Благовештенска катедрала подигнута је 1552. године у једном дану, одмах након успешног јуриша на Казањски Кремљ од стране војника цара Ивана Грозног. У подруму нове, камене катедрале, многи казански архипастири су се упокојили, па је Благовештенска катедрала за Казањски Кремљ имао исто значење као и катедрала Положења Риза за Московски Кремљ. Свод Благовештенске

³¹ Исто, 109-113.

³² А.Л. Баталов, *Идея многопрестольности в московском каменном зодчестве середины – второй половины XVI века*, Русское искусство позднего средневековья. Образ и смысл. Сб. научных трудов НИИ теории и истории изобразительных искусств РАХ; под ред. А.Л. Баталова, Москва 1998, 114-117.

катедрале почива на шест округлих стубова, као у Успенском сабору Московског Кремља. Уместо традиционалних пандатива, централну куполу подржавају тромпови³³.

Као што видимо, језик петокуполних образаца постаје широко распрострањен у руском црквеном неимарству XVI века. О томе сведочи скоро цео ток градитељског развоја Московске Русије у овом периоду, а посебно она линија, најважнија и одлучујућа за званичну црквену архитектуру, која је била повезана са оријентацијом ка новим катедралама Московског Кремља (Успенске и Архангелске). Упркос ренесансном рационализму и естетизму, као и новој слици ентеријера, задржана је иконографска сличност са традиционалним узором, а сачуване су и спољашње карактеристике старе канонске структуре наслеђене из Византије³⁴. Из истог заједничког корена петокуполну типологију настављају раније српске цркве преграђене у XIV веку: Светог Ђорђа у Старом Нагоричину и Богородице Љевишки у Призрену, као и католици монастира Грачаница (1320), Матејче (пре 1352), Раваница (1377), Ресава (1427). Спој византијских и ренесансних обележја у руској архитектури XVI века и исконски положај Србије између Истока и Запада, показује заједничку типологију црквеног неимарства у историјском контексту наших држава.

Ариадна Воронова

(Православни Свјато-Тихоновски универзитет, Москва)

„ЈАКО ЕДИН КАМЕНЬ“: ОБРАЗЦОВОЕ ПЯТИГЛАВИЕ В РУССКОЙ
АРХИТЕКТУРЕ XVI ВЕКА И СЕРБСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Пятиглавие в русской архитектуре в силу исторических причин стало считаться каноническим и повлияло на формирование традиционного для России типа соборного пятиглавого храма. Ставший прообразом для многих русских храмов Успенский собор в Москве в то время приобретает особое значение в системе символов русского государства и Русской Церкви. Во второй половине XV — первой трети XVI века конституируется его положение как соборной церкви русской митрополии, а Москва утверждается как новый канонический центр. Именно к этому времени относится постройка реплик кремлевских соборов во многих русских городах, которые начинают доминировать в монастырском и городском соборном строительстве по всей России и становиться вторичными образцами для последующих построек, что характерно и для сербской средневековой архитектуры.

³³ Касније је у Казању подигнут још један петокуполни храм – Преображенски католикон Спаског манастира (1595, није сачуван), где је пронађена чувена чудотворна Казањска икона Богородице. А.Л. Баталов, *Московское каменное зодчество конца XVI века. Проблемы художественного мышления эпохи*, Москва 1996, 39. *Архитектура русского православного храма*, Под общей редакцией А.С. Щенкова, Москва 2013, 165. А.Л. Баталов, *Особенности «итальянизмов» в московском каменном зодчестве рубежа XVI-XVII веков*, Архитектурное наследие № 34, Москва 1986, 245.

³⁴ *Архитектура русского православного храма*, Под общей редакцией А.С. Щенкова, Москва 2013, 140.

Язык образцов становится широко распространенным в русском храмовом зодчестве XVI века. Об этом свидетельствует почти весь ход архитектурного развития Московской Руси в этот период, особенно та его линия – стержневая и определяющая для официального храмового зодчества – которая была связана с ориентацией на новые Успенский и Архангельский соборы Московского Кремля. Несмотря на ренессансный рационализм и эстетизм, как и новый образ интерьера, соблюдалось иконографическое подобие традиционному образцу, сохранялись внешние признаки прежней канонической структуры, унаследованной из Византии. Из того же общего корня продолжают типологию пятиглавия и более ранние сербские храмы XIV-XV веков – перестроенные церкви св. Георгия в Старо-Нагоричино и Богородицы Левишки в Призрене, кафоликаны монастырей Грачаница, Матейче, Раваница, Ресава. Сочетание «византизмов» и ренессансных черт в русской архитектуре XVI века и извечное положение Сербии между Востоком и Западом обнаруживает общность типологии храмового зодчества в историческом контексте наших держав.

